

**MİXEİL CAVAXIŞVİLİNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN VƏ
GÜRCÜ XALQLARININ DOSTLUĞU VƏ MİLLƏTLƏRARASI
MÜNASİBƏTLƏRİN BƏDİİ İNKASI**

Müşfiq Çobanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: m-borcali@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/iscapltmt.2024.267>

Xülasə. Yaradıcılığa XX əsrin əvvəllərində başlamış Mixeil Cavaxişvili, ədəbiyyatda gürcü klassik realizminin yüksək insanpərvərlik və vətənpərvərlik ənənələrinin davamçısı olmuş, Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə görkəmli yazıçılarla birlikdə gürcü sovet nəsrinin əsasını qoymuşdur.

“Çəkməçi Qabo” (1904), “Kurkanın toyu” (1906), “Günahsız Abdulla” (1925), “İki hökm” (1925), “Ləmbəli və Qaşa” (1925), “Günah” (1926) və başqa hekayələrin, eləcə də, “Kvaçi Kvaçantiradze” (1924), “Cağoya sığınmışlar” (1925), “Ağ yaxalıq” (1925), “Qivi Şaduri” (1928), “Marabdalı Arsen” (1932) və “Qadın yükü” (1936) romanlarının müəllifi kimi tanınan M.Cavaxişvilinin əgər ilk əsərlərinin gürcü qəhrəmanları yeri gəldikdə azərbaycanca danışır, bayatı oxuyurdularsa, sonrakı əsərlərində azərbaycanlıları artıq povest və romanlarının baş qəhrəmanları kimi görürük.

Əslən Borçalıdan olan, daha dəqiq desək, Borçalı qəzasının Çerakvi kəndində doğulmuş Mixeil Cavaxişvilinin hekayələrində, romanlarında, povestlərində Borçalı türklərinin yaşam tərz, adət-ənənələri, etnoqrafik gələnləri bədii ifadəsini dolğun şəkildə tapmışdır. Özəlliklə də, “Günahsız Abdulla” hekayəsi bu cəhətdən şah əsər olaraq dəyərləndirilə bilər. Belə ki, M.Cavaxişvilinin “Günahsız Abdulla” hekayəsində Abdulla, “Ləmbəli bə Kosa” povestində Məşədi Həsən, “Kvaçi Kvaçantiradze” romanındakı Cəlil, “Marabdeli Arsen” romanındakı Dəli Həsən və başqa obrazlar Borçalı mühiti ilə qırıılmaz şəkildə bağlıdır, bilavasitə əlaqədardır.

Bir sözlə, Mixeil Cavaxişvili əsərlərinin əksəriyyətində doğma yurdu Borçalını və onun mənzərələrini sevə-sevə qələmə almış, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu və millətlərarası problemlərin bədii inkası onun yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Gürcüstan, Borçalı, azərbaycanlı, gürcü, xalqlar dostluğu, millətlərarası problemlər, bədii inkas

**The artistic reflection of Azerbaijani-Georgian friendship and interethnic relations
in the works of Mikheil Javakhishvili**

Mushfig Chobanov

Doctor of Philosophy in Philological sciences,

E-mail: m-borcali@mail.ru

Abstract. Beginning his literary career in the early 20th century, Mikheil Javakhishvili emerged as a prominent representative of Georgian classical realism, upholding its traditions of profound humanism and patriotism. Following the establishment of Soviet rule in Georgia, he, along with other prominent writers, laid the foundation of Georgian Soviet prose.

Javakhishvili, known for his stories such as “Gabo the Shoemaker” (1904), “Kurka’s Wedding” (1906), “Innocent Abdulla” (1925), “Two Verdicts” (1925), “Limballi and Kasha” (1925), “Sin” (1926), as well as novels like “Kvachi Kvachantiradze” (1924), “Refugees at Jago” (1925), “The White Collar” (1925), “Givi Shaduri” (1928), “Arsen Marabdeli” (1932), and “The Burden of a

Woman” (1936), initially portrayed Georgian characters who, when appropriate, spoke Azerbaijani and recited traditional Bayati folk verses. However, in his later works, Azerbaijani figures evolved to become central protagonists of his novellas and novels.

Born in the village of Cherakvi in the Borchali district, Mikheil Javakhishvili vividly captured the lifestyle, customs, and ethnographic traditions of the Borchali Turks in his stories, novellas, and novels. In particular, the story “*Innocent Abdulla*” can be regarded as a masterpiece exemplifying this aspect. Characters such as Abdulla in “*Innocent Abdulla*”, Mashadi Hasan in “*Limballi and Kosa*”, Jalil in “*Kvachi Kvachantiradze*”, and Mad Hasan in “*Arsen Marabdeli*” are deeply rooted in the Borchali milieu and intimately connected to its social and cultural context.

In summary, Mikheil Javakhishvili consistently and affectionately portrayed his native Borchali and its landscape in the majority of his works. The themes of Azerbaijani-Georgian friendship and interethnic relations form a central axis of his literary creativity.

Keywords: Georgia, Borchali, Azerbaijani, Georgian, friendship of nations, interethnic issues, artistic reflection

Bildiyimiz kimi, müxtəlif xalqlar əsrlər boyu dost və qonşu ölkələrlə daim təmasda olmuş, onlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələr, qarşılıqlı bağlılıq və təmas həmişə gerçəkliyin öz təbii, zəruri və qanunauyğun prosesi və tarixi inkişafın mühüm və əhəmiyyətli amili kimi dəyərlənmiş və bu mövcud dəyər – xalqlar dostluğu və millətlərarası problemlər indi bizim zamanədə də daha böyük və daha geniş mənə kəsb edir.

Digər xalqlar kimi, qədim mədəniyyətə malik olan azərbaycanlılar da əsrlərdən bəri müxtəlif xalqlarla, xüsusilə də qonşu gürcülərlə daim dostluq şəraitində yaşamış, mədəniyyət və ədəbiyyatlarımız qarşılıqlı əlaqə prosesində inkişaf etmişdir [4]. Öz-özlüyündə tarixən zəngin olan həm Azərbaycan, həm də gürcü xalqlarının qonşuluq və dostluq münasibətləri sonralar bu xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin də inkişafına böyük təsir göstərmiş, bəzən də təsirlənmişdir, bəzən mövzu vermiş, bəzən də mövzu almışdır, bir sözlə, faydalanaraq zənginləşmiş və özü də fayda verərək zənginləşdirmişdir.

Sevimli şairimiz Məmməd Araz haqlı olaraq yazmışdır: “Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqının qonşuluq tarixi nə vaxtdan başlanır? İlk odu biz onlara vermişik, ya onlar bizə? Yoxsa eyni vaxtda tapmışıq? Demək çətindir. Min illərin işıq, su, hava, torpaq qonşusuyduq...” [1, s.4]

Bəli, tarixən işıq, su, hava, torpaq qonşusu olmuş Azərbaycan və gürcü xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixi bu xalqların özlərinin tarixi qədər qədim və zəngindir. Bu sahənin ilk tədqiqatçılarından və səriştəli bilicilərindən olmuş mərhum professor Dilarə Əliyevanın təbircə desək, “həmin əlaqələrin qaynaqları uzaq keçmişlərdən məcralanır, sorağı əfsanə və əsatirlərimizdən, ozan-aşıq yaradıcılığından, bayatı və mahnılarımızdan gəlir” [13, s.3].

Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçısı və təbliğatçısı, görkəmli borçalışünas alim, istedadlı şair-tərcüməçi Şurəddin Məmmədlinin də qeyd etdiyi kimi, coğrafi durumu-muzun, iqlim ortamımızın oxşarlığı, eyniliyi minillərin işıq, su, hava, torpaq qonşuları olan bu iki xalqı çox vaxt əkin-biçində, yaylaq yerində, qışlaq yolunda görüşdürmüş və bu onların bədii sözündə də səsləşmə doğurmuşdur. Bizdə “*Gün, çıx, gün çıx*” mərasim nəğməmiz olduğu kimi, gürcülərdə də “*Mze, amodi, amodi*”, yəni eynilə “*Gün, çıx, gün, çıx*” nəğməsi var. Gürcülərin əzəl əkin-biçin, süfrə nəğmələrində Gəncə, Bakı, Göy Xəzər adları tez-tez keçir. Qədim bir gürcü xalq mahnısında belə deyilir: “*Tatarits şeni dzmaa*”, yəni “*Azərbaycanlı da sənin qardaşıdır*” [15].

Bu cür qarşılıqlı və bir-birinə bənzəyən nümunələr çoxdur.

“*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanlarımızda Başaıçiq (Gürcüstan), Doqquz tümən Gürcüstan, Gürcüstandakı Tatiani, Tumanın qalaları xatırlanır. “Dədə Qorqud”un gürcücə oxşar mətnləri də mövcuddur.

Azərbaycan xalq dastanlarımızın bəzilərində, o cümlədən “Şeyx Sənan”, “Aşıq Qərib”, “Şəhriyar”, “Aşıq Məhəmməd və gürcü qızı” dastanlarında olaylar, əsasən, Tiflisdə və Gürcüstanın başqa yerlərində cərəyan edər.

Qəhrəmanlıq dastanlarımızdan olan “Koroğlu” eposundakı Gürcüoğlu obrazı da belə bağlılığın təəcəssümüdür. “Koroğlu”nun da milli variantını gürcülər sevə-sevə yaymışlar.

Gürcülərin və azərbaycanlıların atalar sözləri arasındakı tipoloji yaxınlıq maraq doğurmaya bilməz. Məsələn, aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

“*atasi meqobari tsodaa, erti mteri bevria*” –
 (“*atasi meqobari tsodaa, erti mteri bevria*” –)
 “*Dost min isə azdir, düşmən bir isə çoxdur*”...

Qaynaqlar göstərir ki, gürcülər “*Ay bəri bax, bəri bax*”, “*Qalada yatmış idim*”, “*Qalanın dibində*”, “*Bağçada güllər*” kimi həzin xalq lirik mahnılarımızı öz doğma mahnıları qədər sevmişlər. Gürcülər də öz söz-söhbətlərini Molla Nəsrəddinin duzlu-məzəli lətifələriylə, gülməcələriylə bəzəmiş və bəzəyirlər.

Azərbaycan aşığı sənətinin təsiri ilə gürcülər arasında da aşıqlar, mqosanlar yetişmiş, aşığı poeziyası, aşığı ifadəliliyi meydana gəlmişdi.

Xalqlarımızın dostluğu və mənəvi ünsiyyəti onların yazılı ədəbiyyatlarında daha konkret izlər buraxmışdır.

Hələ 7-ci əsrdə gürcü şairi İoane Sabanisdze *Babək hərəkətini* tərənnüm etmişdi. 9-cu əsrdə Gürcüstan paytaxtında Əbülfəzl Hübeyş Tiflisi [14] kimi ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli Azərbaycan alim-filosofunun yetişməsi və onun əsərlərində qədim Şərq, yunan, gürcü fəlsəfi fikrinin nailiyyətlərindən bəhrələnməsi xalqlarımız arasındakı ədəbi-mədəni və siyasi-mənəvi birliyin əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan kökləri olduğunu göstərir [17, s.14].

Qədim və zəngin tarixi olan Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri IX-XII əsrlərdən etibarən daha geniş xarakter almış və hər iki xalqın tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdir. Dövlətlərimiz arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, onların ümumi düşməne qarşı hərbi ittifaqda birləşməsi, yalnız əgər belə demək mümkünsə, dövlətlərarası siyasət səviyyəsində qalmayıb, hər iki ölkənin mədəni və mənəvi həyatına da əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etmişdir. Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçısı, mərhum professor Dilarə Əliyevanın da yazdığı kimi, “...iki qonşu ölkənin siyasi və iqtisadi əlaqələri həmin ölkələrdə yaşayan xalqların mədəni ünsiyyətinə kömək edirdi. Azərbaycan və gürcü mənəvi mədəniyyəti, xüsusən də ədəbiyyatı XII əsrdə sıx qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində inkişaf edirdi” [20].

Həmin dövrdə istər Azərbaycanda, istərsə də Gürcüstanda geniş vüsət alan ədəbi inkişaf milli ədəbiyyat tarixlərində Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xəqani, Məshəti Gəncəvi, Əbül-ülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, eləcə də Şota Rustaveli, Çaxruxadze, Şavteli, Sarkis Tmoqveli, Musa Xoneli kimi görkəmli sənətkarların yetişməsinə zəmin yaratmışdı. Həm də maraqlı haldır ki, bu ədəbi inkişaf qarşılıqlı xarakter daşımışdır. Belə ki, Azərbaycan şairləri tez-tez Gürcüstanın, gürcülər isə Azərbaycanın qonağı olmaqla yanaşı, həm də bu səfərlər zamanı onlar olduqları ölkə ilə, bir-birlərinin adət-ənənələri ilə də yaxından tanış olurdular.

Bəzi gürcü şairlərinin XII əsrdə bu region üçün ədəbi-mədəni dil sayılan fars dilini mükəmməl bildiklərini də buraya əlavə etsək, onda Azərbaycan klassik ədəbiyyatının hələ orta əsrlərdə Tiflis ədəbi mühiti ilə zəngin Şərq mədəniyyəti arasında keçid rolu oynadığı da aydın olar.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük humanist şair Xəqani Şirvani orta əsrlər Tiflis ədəbi-ictimai, hətta siyasi mühiti ilə ilk dəfə geniş əlaqə yaradan sənətkarlardan biri olmuşdur.

Xəqaninin müasiri olan görkəmli Azərbaycan şairi Fələki Şirvani də gürcü xalqına, gürcü ədəbiyyatına yaxınlığı ilə seçilirdi. Onun Gürcüstanla bağlı əsərləri içərisində, ilk növbədə, gürcü çarı I

Demetrinin ölümü münasibəti ilə yazılmış qəsidəsi diqqəti cəlb edir. Həmin qəsidədə gürcü xalqının dərin hörmətini qazanmış sərkərdə Demetrinin ölümü Şərq poeziyasına məxsus təsirli epitet və təşbehlərlə təsvir olunurdu. Fələki Şirvani I Demetrinin simasında Şirvan-Azərbaycan dövlətinin yaxın dostunu görürdü.

Dünyəvi gürcü poeziyasının inkişafında və bütövlükdə Gürcüstan ədəbi mühitinin canlanmasında, onun yeni poetik imzalar və hadisələrlə zənginləşməsində – yaradıcılığı əsrlərdən bəri dünya ədəbiyyatına sərkərdəlik etmiş və etməkdə olan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin də böyük rolu olmuşdur. Nizaminin yaradıcılığında təsvir olunan ümumbəşəri hisslər, insanpərvərlik, zülmə və ədalətsizliyə qarşı qüvvətli etiraz, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik duyğularının tərənnümü onun əsərlərinə ədəbiyyat ömrü qazandırmışdır [3].

XII əsr gürcü şairi Çaxruxadze özünün “Tamariani” qəsidələrində Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının qəhrəmanlarının adını çəkmişdir.

Gürcü xalqının böyük sənətkarı Şota Rustaveli də özünün yeganə ölməz əsərində – “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasında Tarielin, Nestanın fərağından çəkdiyi iztirabları təsvir edərkən də Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasına müraciət edir, Leyli eşqi ilə yanan Məcnunu - Qeysi, İbn Səlamı yada salır.

Çoxəsrlik tarixə malik olan Azərbaycan və Gürcüstan xalqlarının eyni regionda, təxminən oxşar tarixi şəraitdə yaranan və inkişaf edən ədəbi və mədəni əlaqələri sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir.

Belə ki, akademik Mirzə İbrahimovun “*Qafqaz xalqlarının tarixində ən ağır bir dövr*” adlandırdığı XVIII əsrdə həmin qarşılıqlı əlaqələr bir qədər geniş vüsət almış, yeni və zəngin formalarda təzahür etməyə başlamış [17, s.20], Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Şikəstə Şirin və başqalarının yaradıcılığında daha da genişlənən dostluq əlaqələri, XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundovun, Abbasqulu Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, İsmayıl bəy Qutqaşının və başqalarının Gürcüstanda yaşayıb-yaratmaları ilə əlaqədar olaraq yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlmiş və bu ənənə – iki dost və qonşu xalqın həyatı, adət-ənənələri, keçdikləri tarixi yol, yadelli işğalçılara qarşı birgə mübarizələrdə bərkiyib möhkəmlənmiş dostluğu XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində daha da zənginləşmiş, eyni zamanda, istər Azərbaycan, istərsə də gürcü ədəbiyyatını yeni və bir-birindən maraqlı mövzularla zənginləşdirmiş, Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq, Hüseyn Minasazov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Hüseyn Arif, Zəlimxan Yaqub və başqalarının fəaliyyəti sayəsində daha da möhkəmlənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, ədəbi əlaqələrimizin inkişafında gürcü klassiklərindən Sulxan Səba Orbeliani, İlya Cavzavadze, Mixeil Cavaxaşvili, Nodar Dumbadze, Georgi Leonidze, Karlo Kaladze və başqalarının fəaliyyətləri də təqdirəlayiqdir.

Həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən böyük ictimai, iqtisadi və siyasi irəliləyişlər qonşu gürcü xalqının ədəbiyyatında, bu ədəbiyyatın əsas təbliğ vasitələrindən biri olan gürcü mətbuatında öz parlaq əksini tapırmışdır. Demokratiya və humanizm bayrağını yüksək tutan gürcü yazıçılarının köhnə nəslə ilə çiyin-çiyinə gedən yeni ədəbiyyatçılar nəslə qonşu xalqların, o cümlədən, Azərbaycan xalqının həyatını da unutmur, öz sələflərinin ənənələrini sədaqətlə yaşadırdılar. Belə şəxslərdən biri də 1880-1937-ci illərdə yaşamış məşhur gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvildir.

Əsl soyadı Adamaşvili olan böyük gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili 1880-ci il noyabrın 8-də qədim Borçalı qəzasının (indiki Gürcüstanın Marneuli rayonunun) Kiçik Tserakvi kəndində Saba Adamaşvilinin ailəsində anadan olmuşdur.

Bu barədə yazıçının böyük qızı Ketevan Cavaxişvili “*Atam barədə xatirələr*” kitabında yazır:

“Atamın doğulduğu və uşaqlıq illərini keçirdiyi Serakvi kəndi o vaxtlar Borçalı qəzasında yeganə gürcü kəndi idi. İkinci gürcü kəndini babam Saba sonralar Serakvi kəndi yaxınlığında salmış və adını da Sioni qoymuşdur”[16].

Ketevan Cavaxişvili daha sonra babası Sabanın azərbaycanlı və yunanlarla (Gürcüstanda yaşayan yunanlar türk dilində danışır – M.Ç.) dostluq etməsindən, Azərbaycan dilində sərbəst danışmasından söhbət açır. O, başqa bir yerdə isə Mixeil Cavaxişvili anadan olanda babası Sabanın bu xəbəri azərbaycanlılar yaşayan Sadaxlı kəndində eşitməsindən, qulluqçusu Abdulla ilə atı dördnala çaparaq evə tələsməsindən, yolda Abdullanın Azərbaycan mahnıları oxumasından sevə-sevə söhbət açır.

O daha sonra Abdullanın balaca Mixeili çox sevməsini, ona çoxlu Azərbaycan mahnılarını öyrətməsini, məhəbbət və xoşbəxtlikdən, kədər və tələsiklikdən söhbət açmasını, həmin söhbətlərin bu körpə uşağın qəlbində əbədi bir iz buraxdığını qeyd edir.

Atasından, qulluqçuları Abdulladan, eləcə də onun ailəsi ilə sıx təmasda olan azərbaycanlılardan Azərbaycan dilini öyrənən Mixeil Cavaxişvili öz tərcümeyi-halında sağlığında ikən bir neçə hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğunu yazır.

Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Cavaxişvili vaxtilə öz dəst-xətti ilə yazdığı tərcümeyi-halda tatar (azərbaycanlı – M.Ç.) sözünün üstündən xətt çəkərək türk dili sözünü yazmışdır (həmin tərcümeyi-halı mətbuata tədqiqatçı M.Maşov təqdim etmişdir – M.Ç.)

Bütün ətraf kəndlərdə azərbaycanlılar məskən saldıqlarından Mixeil Cavaxişvili də öz həmyerliləri kimi, Azərbaycan dilini, Azərbaycan tarixini, Azərbaycan xalqının zəngin şifahi xalq ədəbiyyatını, azərbaycanlıların adət və ənənələrini, onların xarakterini mükəmməl öyrənmişdi. Bunu biz yazıcının bütün yaradıcılığında aydın görürük.

Onu da qeyd edək ki, M.Cavaxişvili yaradıcılığına ilkin başladığı dövrlərdə jurnalistik fəaliyyəti zamanı onun təxəllüslərindən biri də “Əli” olmuşdur.

M.Cavaxişvili əmək fəaliyyətinə 1903-cü ildə Allahverdi misəritmə zavodunda başlayıb. Elə həmin illərdə də əlinə qələm alıb “**Allahverdi mədənlərində iki gün**” [11, s.23-25] adlı ilk əsərini yazıb. Mis mədənlərində çalışan fəhlələrin olduqca ağır vəziyyəti, cəhənnəmi xatırladan iş şəraiti əsərdə elə ustalıqla təsvir edilmişdir ki, əsəri həyəcənsiz oxumaq qeyri-mümkündür.

Bu cəhənnəmdən mis filizi çıxaranlar arasında azərbaycanlılar da vardır. Müəllif onlarla ünsiyyət tapır:

“Bir fars bizi öz yoldaşına göstərərək:

- Təzə mühəndislərdir, – deyərək daha qüvvətlə endirdi.

Mən onlara yaxınlaşıb azərbaycanca soruşdum:

- Haralısınız?

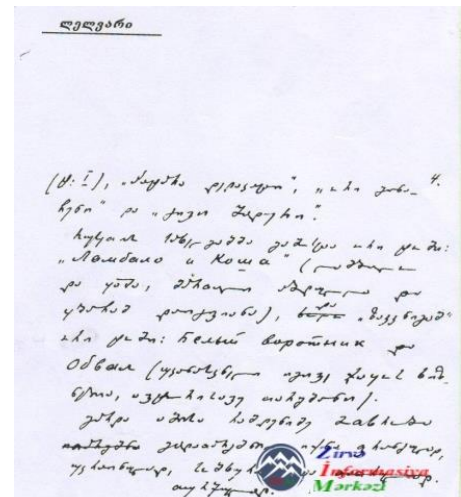
O saat hamısı işdən əl saxladı. Əvvəlcə heyrətlə bizə baxdılar, sonra gülümsəyərək bir səsle cavab verdilər:

- Azərbaycanlıyıq.

Aramızda qızgın söhbət başladı” [11, s.28].

M.Cavaxişvilinin elə ilk əsərindən də aydın şəkildə göründüyü kimi, onun gürcü qəhrəmanları yeri gəldikdə azərbaycanca danışır, azərbaycanlılara qarşı hörmət və məhəbbətini açıq şəkildə biruzə verir. Bu cəhətdən ədibin “**Çəkməçi Qabo**” hekayəsi [9, s.15-29] daha maraqlıdır. Bu hekayədə gürcü qəhrəmanlar nəinki sadəcə Azərbaycan dilində danışır, hətta bayatılar da söyləyirlər.

1904-cü ildə “Snobis purtseli”nin əlavəsində çap olunmuş “Çəkməçi Qabo”nun qəhrəmanı Qabo kapitalizm quruluşunun çıxılmaz vəziyyətə saldığı zavallı əməkçidir. O, çətinliyə düşmüş insa-

na kömək əli uzadır, əvəzində isə ondan pislik görür. Fahişəxanadan xilas etdiyi Xanuma tezliklə Qabonun evinə sahib olur, çəkməçi isə öz mənzilindən qovulur. Bu, kapitalizm vəhşiliyinin nəticəsi idi.

İnsanpərvər Qabo Azərbaycan dilini bilir, işdən qayıdanda arvadı Xanumanı azərbaycanca salamlayır: “Axşamın xeyir, xanım can!” [9, s.18]

Xanuma əvvəlki deyildir. O, tamamilə dəyişmişdir. Qabonu evdən qovmaq üçün fürsət axtarır. Arvadının ona qarşı soyuq münasibətindən təngə gəlmiş Qabo dərdini dağıtmaq üçün Azərbaycan bayatısına müraciət edir, təsəllini bayatıda tapır:

*“Ey balam, balam,
Ata mindim başı yox,
Çaylar keçdim daşı yox,
Ortaya sərdim nanımı
Yanımda yoldaşım yox”* [9, s.23-25].

M.Cavaxışvilinin 1906-cı ildə yazıb ilk dəfə “İveriya” qəzetində çap etdirdiyi **“Kurkanın to-yu”** hekayəsi [9, s.28] də mövzu etibarı ilə “Çəkməçi Qabo” ilə təxminən eynidir. Sadə peşə sahibləri – xalçaçı, başmaqçı, çəkməçilərdən bəhs edən bu əsərdə müəllif azərbaycanlı xalçaçı surəti yaratmışdır. Müəllif onun adını çəkmir, yalnız “azərbaycanlı” deməklə kifayətlənir. Azərbaycanlı başmaqçı Kurkanın evində kirayənin yaşayır. O, düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq, borcunu ödəmək üçün kirayə haqqını artırmağa çalışan Kurkanın fikrinə qarşı çıxır, onun sözlərinə əməl etmək istəmir. Bizə elə gəlir ki, müəllif XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq gündən-günə artan bahalığa etirazı azərbaycanlının dili ilə vermişdir.

Bundan əlavə, həmin hekayədə kürəkən üçün gümüş kəmər hazırlayan zərgər Əbdülün adı çəkilir, gürcü Mixako toy məclisində sağlq deyərək Azərbaycan ifadələri işlədir.

Hələ 1906-cı ildə “Qlexi” (“Kəndli”) qəzetini redaktə edərkən: “İstəyirəm ki, qanun qarşısında hamı – rus və tatar (azərbaycanlı - M.Ç.), gürcü və erməni, osetin və yəhudi, kasıb və varlı, kəndli və knyaz, ruhani və aznaur bərabər olsun”, – yazan görkəmli nasir sözlərinə axıradək sadıq qalmış, qələmə aldığı əsərlərində müxtəlif xalqların nümayəndələrinin müsbət surətlərini yaratmış, xalqlar arasında milli fərq qoymağa çalışanları, ədaləti boğmağa səy göstərənləri cəsarətlə damğalamışdır [19].

Kapitalizm quruluşu insanı əzir, onun mənliliyini tapdalayırdı. Oğruluq, yalançılıq, fırıldaqçılıq, ədalətsizlik onun qanına işləmişdi. Mixail Cavaxışvili bunu yaxşı görür, kapitalizm üçün xarakterik olan mürəkkəb məsələləri qələmə alırdı. Onun məşhur **“Günahsız Abdulla”** hekayəsi də məhz bu mövzudadır.

“Günahsız Abdulla” çox şöhrətli hekayədir. Əsəri süjet xəttinə və qəhrəmanlarının çoxluğuna görə povest də adlandırmaq olar.

Tənqidçi Georgi Natroşvili yazır ki, “bu əsər yalnız M.Cavaxışvili yaradıcılığının deyil, həm də bütün gürcü ədəbiyyatının incisidir” [21].

Müəllif “Günahsız Abdulla”-nı qəlbinin arzusu, tələbi ilə yazıb: azərbaycanlılar arasında yaşaması, onların qəhrəman keçmişini, bu gününü bilməsi yazıçıya zəngin material vermiş, onu dolğun və həm də müsbət azərbaycanlı surəti yaratmağa sövq etmişdir. Belə bir surət Abdulla surəti olmuşdur.

Bu hekayə əsasında 1984-cü ildə Azərbaycanda da eyniadlı televiziya filmi çəkilib (Ssenari müəllifi: Dilsuz Mustafayev, Quruluşçu rejissor: Ramiz Mirzəyev, Quruluşçu operator: Eldar Məmmədov, Quruluşçu rəssam: Rəfael Əlizadə, Bəstəkar: Cavanşir Quliyev, Səs rejissoru: Mikayıl Vəkilov).

M.Cavaxışvilinin Abdullası adi sadə, açıqürəkli, səmimi, əməksevər kəndlidir: səhərdən axşamadək çalışaraq ailəsini – qoca anasını, arvadını, balaca oğlunu güc-bəla ilə dolandırır. Onun

üçün əmək, namus, vicdan, doğruluq, dostluq hər şeydən yüksəkdə durur. Abdullaya görə, insan yalnız doğrucul olmalı, heç vaxt yalan danışmamalıdır.

Lakin Abdullanın, onun ailəsinin rahat həyatı pozulur. Cinayətə yol vermiş – malakanları qarət etmiş və onlardan bir nəfərini öldürmüş Mustafa əmisi oğlu Abdullanı satır və işi elə qurur ki, günahsız Abdulla məhkəmə qarşısında dayanır. O inanır ki, günahı yoxdur və həbsxanaya düşə bilməz. Lakin ədalətsizlik öz işini görür: məhkəmə günahsız Abdullanı günahlı hesab edərək, ona on il həbs cəzası kəsir.

Məhkəmədə günahsız olduğunu and içməklə sübut etmək istəyir: “Yox, Abdullanın şahidləri yoxdur. Həmin gecəni təkbaşına tarlada keçirib. Bir də ki, şahid onun nəyinə lazımdır? Axı Abdulla artıq on dəfə and içib, lazım olsa, Qurana da əl basar. Mollanı çağırın, Quranı verin, Abdulla nahaq yerə and içməz. O, namuslu adamdır! Sarvan mollasından, istədiyiniz Borçalı sakindən soruşun”[9.288].

Lakin onun andları məhkəməni maraqlandırmır: iş elə qurulmuşdur ki, Abdulla müqəssir hesab edilməli, kiminsə əvəzinə cəza almalıdır. Çar mütləqiyyətinin saxta məhkəməsi öz ədalətsizliyini, satqınlığını, ikiüzlülüynü bir daha göstərməlidir.

Abdulla azadlıq arzusu ilə alışıb-yanır. Onun qəlbindən keçənləri müəllif belə təsvir edir: “Bax, bostanda adamlar işləyirlər. Zavodun darvazasının ağzında qızla oğlan söhbət edirlər. Yolla uşaq qaçır-onun dalınca da it. Qarğa qatarı Soğanlığa tərəf uçar. Ah, onlar necə də xoşbəxtdirlər! Axı, onların hamısı azadlıqdadır.

İndi arabada gedənlər, siz də xoşbəxtsiniz. Axşam arvadlarınız və uşaqlarınız üçün hədiyyələrlə evə çatacaqsınız. Siz Abdulladan on dəfə, yüz dəfə çox xoşbəxtsiniz – nə əlləriniz bağlanıb, nə ayaqlarınız, nə qanadlarınız. İstəsəniz sola qanrılırsınız, istəsəniz – sağa, istəsəniz mahnı oxuyarsınız...” [9, s.295]

Onun köməyinə yenə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından əzbər bildiyi bayatı gəlir.

Əsərdə Azərbaycan və gürcü xalqlarının mehriban dostluğu Abdulla ilə Şakronun simasında sənətkarlıqla verilmişdir. Şakro Abdullanın həbsxana yoldaşdır. O da Abdulla kimi qüvvətli, pəhləvan cüssəlidir, məhbuslar onun bir sözünü belə iki eləyə bilmirlər. Abdulla elə ilk gündən Şakronun xoşuna gəlir:

“Şakro ilə Abdulla çoxdan dostlaşmışdılar. Hərdən kənara çəkilər, yaxud küncdə əyləşərək söhbətə başlardılar.

– Ürəyim yaman ağrıyır, qardaşım, – deyər Abdulla şikayətlənir:

– Günahım yoxdur, allaha and olsun, müqəssir deyiləm.

Şakro Abdullaya inanır, onun dərdinə şərik olur, ona bacardığı qədər ürək-dirək verir:

- Qorxma, Abdulla, iki ildən sonra azadlıqda olacaqsan.

Dostcasına söhbət bayatı ilə başa çatır:

Ay balam, balam...

Əzizinəm vay dərdim,

Vay dərmanım, vay dərdim,

Ellər vay əkdi, gül dərdi,

Mən gül əkdim, vay dərdim...” [9, s.292-293]

Şakro Abdullanın dərdini dağıtmaq üçün əlindən gələni edir, onun məktublarını yazır, həbsxanada qalacağı günləri hesablayır. Azərbaycanlı təsəllini bir bayatıda, bir də Şakroda tapır, gürcü dostunu qardaşdan üstün tutur, sirlərini yalnız ona açır, əmisi oğlu Mustafadan intiqam alacağını yalnız ona söyləyir.

Abdulla həbsxanada məktub yazır, məktub alır, evindən, ailəsindən xəbər tutur, günləri sayır. Günlər həftələrə, həftələr aylara, aylar illərə çevrilir. On ili tamam olmasına üç ay qalanda Abdulla ailəsinin dağıldığından: dərdə tab gətirə bilməyən anasının öldüyündən, gözəl arvadı Fatmanın Əli

Qurbana qoşulub Qazağa qaçdığından, balaca Vəlini də özü ilə apardığından xəbər tutur, həbsxanada günahsız yatması Abdullanı yandırır-yaxır, düşməninə – əmisi oğlu Mustafadan intiqam almaq hissilə alışır-yanır, elə buna görə də həbsxanadan qaçır, gecə qatarla öz doğma kəndi Sarvana gəlir. Burada evinin, ailəsinin dağıldığının şahidi olur.

Abdulla intiqam alır: əmisi oğlu Mustafanı, onun arvadı Zeynəbi, anasını və iki uşağını öldürür. O, yenidən həbsxanaya qayıdır, əvvəlki kimi günahsız yox, əsl quldur, əsl qaçaq və beş nəfərin qatili kimi! Abdulla yenidən mühakimə olunur. Lakin məhkəmə ona şərti cəza kəsir və həbsxanadan azad edir. Bu, yalnız məhkəmənin hökmü deyil, həm də yazıcının hökmüdür, hiyləyə, şərə, satqınlığa qarşı çıxarılmış hökmdür.

Şakro dostluqda möhkəmdir, səmimidir. Həbsxanadan buraxılarkən Abdulla ilə son dərəcə mehriban görüşü, öz ünvanını verməsi, Abdullanın ailəsinin vəziyyətini öyrənmək üçün kəndə getməsi, dostunun ikinci dəfə mühakimə olunması prosesində iştirak etməsi, məhkəmədən sonra onu evinə qonaq çağırması Şakronu oxucunun gözündə ucaldır, onun dostluqda vəfasına inamı daha da artırır.

İctimai ədalətsizliyin barışmaz düşməni olan Mixeil Cavaxişvili milli zülmə, millətlər arasında ayrı-seçkiliyə qarşı yorulmadan mübarizə aparır, öz əsərlərində milli ədavət salanları damğalayır. Bu cəhətdən onun **“Ləmbəli və koşa”** hekayəsi [9, s.147-227] maraqlıdır.

Əsərdə millətçilik böyük bədii qüvvə ilə ifşa olunmuşdur.

Əsəri millətçiliyə qarşı ittihamnamə də adlandıra bilərik.

Burada iki qüvvə qarşı-qarşıya durmuşdur: qüvvələrdən birini – millətləri bir-birinin üstünə qaldırmağa çalışanlar – pravoslav kilsəsinin başçısı, yepiskop Pavel, general Çernozubov, komendant Berezovski, koşa Lazar, digərini – dostluq və qardaşlıq tərəfdarlarını isə gürcü həkim, Məşədi Həsən Ləmbəli və onun atası Məşədi İzzət təmsil edirlər.

Əsər birinci şəxsən – İran sərhədində yerləşən rus qoşunları qarnizonunun qospitalına təzə təyin olunmuş baş həkimin dilindən danışılır. O, gürcüdür. Lakin Azərbaycan dilində də danışa bilir.

Əsərin baş qəhrəmanı Məşədi Həsən, yəni Ləmbəli və onun atası Məşədi İzzət azərbaycanlılardır. Onlar da gürcücə bilirlər:

“Qamarcoba, ağa! – deyə azərbaycanlı arabaçı səsləndi.

– Salam! Adın nədir?

– Məşədi Həsən, ağa!

– Gürcücə danışmağı harada öyrənibsən?

– Mən də, atam da Borçalıdanıq, Tiflis şəhərində çox olmuşuq. Gürcü dilini orada öyrənmişik.

– Neçə yaşın var? – deyə təmiz Azərbaycan dilində soruşdum.

– İyirmi, ağa həkim!

Suallar və cavablar üzərimə dolu kimi yağmağa başladı: arabaçı onun ana dilini bildiyinə sevindi və daha gürcücə danışmadı” [9, s.153].

Baş həkim azərbaycanlıların dostluqda sədaqətinə inanır, Məşədi İzzətlə, onun oğlu Ləmbəli ilə dostluq edir. Ləmbəlinin gürcü xalqı haqqında dediyi səmimi sözlər, həkimə görə, bütün azərbaycanlıların ürək sözləridir: “Gürcülər gözəl xalqdır! İgid xalqdır, pəhləvan xalqdır!” [9, s.155].

Məşədi Həsən özünə Ləmbəli ləqəbini Gürcüstanda, Borçalıda Ləmbəli* kəndinin adından götürmüşdür. Gürcü həkim Ləmbəlinin simasında son dərəcə pak, namuslu, vicdanlı, əməksevər, dostluqda sədaqətli azərbaycanlı gənci görür, onun toyunda hörmətli qonaq kimi iştirak edir. “Ləmbəli məni doğma qardaş kimi sevir. Vallah, qardaşdan, hətta atadan da çox sevir! Mənim üçün həyatını qurban verməyə, özünü gölə atmağa, süngüyə qarşı durmağa hazırdır...” [9, s.191]

* *Ləmbəli* — Tiflis quberniyasının, Loru-Borçalı qəzasında, indiki “Ermənistan”ın şimalında sonuncu nöqtədir, Barana (Noemberyan) rayonunda kənd. Rayon mərkəzindən 15 km şimal-qərbdə, *Tona* çayının sağ tərəfində yerləşir. 1988-ci ildə azərbaycanlılar erməni quldurları tərəfindən qovulmuş, kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. – M.Ç.

Yepiskop Pavel, general Çernozubov, komendant Berezovski və koşa Lazar qeyri-rus millətlərə, o cümlədən azərbaycanlılara nifrət edirlər. Onların Ləmbəlini görməyə gözləri yoxdur, çünki bu gənc azərbaycanlıların sevimlisidir, yeri gəldikcə, fırıldaqçı, hiyləgər koşa Lazarın əməllərinə qarşı çıxır, bu bir yana dursun, yepiskopun hörmət bəslədiyi Lazarı işdən çıxarmış gürcü həkimlə dostluq edir. Koşa Lazarın buyruğu ilə Ləmbəli dəfələrlə cəzaya məruz qalır. Lakin baş həkim Ləmbəliyə həmişə kömək əli uzadır, onun nəhaq cəzalanmasına yol vermir.

Koşa isə çirkin əməlindən əl çəkmək istəmir, Ləmbəlinin cəzalandırılmasına nail olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Nəhayət, molla Heydərlə dalaşır. Mollanı koşanın pəncəsindən xilas etmək istəyən Ləmbəli hiyləgər Lazarı əməlli-başlı əzişdirir. İntiqam üçün koşanın əlinə fürsət düşür. Özü ilə birlikdə bir neçə aysorunun üst-başını toyuq qanına bulayıb şikayətə gedir. Ləmbəli başda olmaqla on beş nəfər günahsız azərbaycanlıyı tutub cəza kəsirlər: hərəsinə əlli dəyənək. Baş həkim cəzaya etirazdır, ona dözməyin mümkün olmadığını söyləyir. Lakin həkimin dediyinə məhəl qoyan olmur. Vəhşi işgəncəyə tab gətirməyən Ləmbəli ölür.

Çar hakimiyyəti yıxıldıqdan sonra rus qoşunları Urmiyanı tərk edirlər. İntiqam vaxtı gəlir. Ləmbəlinin atası İzzət vaxtilə oğlu öldürülən yerdə koşa Lazarı cəhənnəmə vasil edir.

Yepiskop Pavel, çar generalı, koşa Lazar təkcə Ləmbəliyə, bütün müsəlmanlara (azərbaycanlılara – M.Ç.) deyil, hospitalın baş həkiminə, bütün gürcülərə nifrət edirlər. Bunu təzəcə işə gəlmiş həkimlə yepiskopun söhbətindən aydın görmək olar:

– Əyləşin, cənab həkim! Yolu necə gəldiniz? Bura xoşunuza gəlirmi? – yepiskop məndən mehribanlıqla soruşdu və birdən: – yanılmıramsa, gürcüsünüz? – dedi.

Son dərəcə ehtiyatla cavab verdim:

– Bəli, gürcüyəm.

O, mənə mehribanlıqla təsəlli verdi:

– Eybi yoxdur, gürcü olmaq o qədər də böyük bədbəxtlik deyildir! Gürcü də insandır. Sizin aranızda da xeyirxah xristian az deyildir [9, s.153].”

Baş həkimlə söhbət zamanı yepiskop Pavelin başqa millətlərə düşmənçilik münasibəti aşkara çıxır. O, həkimə gürcü oldğuna görə nifrət edir. Koşa Lazar yepiskopdan geri qalmır, azərbaycanlılara yerli-yersiz qara yaxmaq, gürcü həkimlə onların mehriban münasibətini pozmaq üçün hər cür iyrənc oyuna əl atır. Xristian dini adı altında pərdələnən Koşa, yəni aysoru keşiş Lazar kimdir, müəllif onu oxucuya necə tanıdır? Koşa oxucunun gözləri önündə min cür fırıldaq işlədib, həmişə də sudan quru çıxan bir vəhşi kimi canlanır. Qospitalın keçmiş baş həkimi onu təzə həkimə belə təqdim edir:

“Koşa buralıdır. On il bundan əvvəl oğurluqla, qaçaq malı gətirməklə, hətta casusluqla məşğul idi. Sonra atasını öldürdü... Bəli, yatanda doğma atasının boğazını kəsmişdi. Onu burada uzun müddət gizlətdilər, nəhayət, məxfi surətdə Rusiyaya apardılar. Stavropolda pivəxana açdı. Pivəxananın arxa tərəfində qaranlıq daxma, həyətdə isə üç nəfər fahişə qız var idi... Bəli, əsl fahişəxana. Yerli seminariyada onu öz adamları hesab edirdilər. Monaxlar və seminariyaçıları onun müştəriləri idilər və ona az kömək göstərmirdilər. “Əl əli yuyar”, – deyiblər. Bu, uzun müddət davam etdi. Bir dəfə qızlar Lazarın dükanında müştərinə boğub öldürdülər. Cinayət işi qaldırıldı. Lazarı həbs etdilər. Lakin monaxlar burada da ona kömək göstərdilər – həbsxanadan azad etdilər, keşiş paltarını geydirib vətəninə yola saldılar. Burada isə ona heç kəs əl qaldıra bilməz! Axı, o, Rusiya təbəəsidir, pravoslav kilsəsinin sadıq xidmətçisidir! [9, s.161-162].”

Budur keşiş paltarlı Lazarın, insan qiyafəli yırtıcının, cəzasız gəzən cinayətkarın iç üzü!

Budur kapitalizm dünyasının “hörmətə layiq” adamlarından biri!

Budur zülmət aləminin məğlubedilməz “qəhrəman”ı!

Bu qədər cinayətkarlıqlar etmiş koşa niyə həmişə cəzasız qalır?

Çünki onun arxasında daha böyük cəzaya layiq adamlar – yepiskop Pavel, general Çernozubov, komendant Berezovski və başqaları dururlar. “Müqəddəs Pavel öz əlinin kəsilməsinə razı olar, lakin Lazarın incidilməsinə yol verməz” [9, s.162].

Tarixin hökmü yepiskop Pavelin də, hətta ona dərindən inanan Rusiya imperatorunun və imperatriçanın da hökmündən daha güclü, daha qüdrətlidir. Bu hökm intiqam hökmüdür: koşa Məşədi İzzətin əlində ölür, general Çernozubov, komendant Berezovski, konsul Neratov intiqamdan yaxa qurtara bilmirlər. Çar qoşunları şəhəri tərk edirlər.

“Qəzəbli və höcət yepiskop Pavel isə əvvəlki kimi təkrar edirdi:

– Getməyəcəyəm! Burada qan tökmüşük, burada müqəddəs xaç ucaltmışıq! Getməyəcəyəm! Heç kəs mənə əl qaldıra bilməz! Cəsarət edə bilməz!” [9, s.227].

Müəllif bununla çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin süquta uğradığını, inqilabın Azərbaycan torpaqlarına yaxınlaşdığını bildirirdi.

Tənqidçi Georgi Natroşvili yazır: “Mixeil Cavaxişvilinin “Günahsız Abdulla”, “Ləmbəli və koşa”... kimi gözəl əsərləri yalnız bizdə deyil, Gürcüstanın hüduqlarından uzaqlarda da məşhurdur” [10, s.501]. Həmin əsərləri tənqidçi Quram Qverdsiteli də yüksək qiymətləndirmişdir.

Məlum olduğu kimi, M.Cavaxişvili həm də yüksək bədii qiymətə malik romanlar müəllifi kimi tanınır. Yazıçı romanlarından birində – **“Marabdalı Arsen”** əsərində [10] azərbaycanlı Dəli Həsən surətini yaratmışdır.

Romanın ilk hissəsi 1926-cı ildə “Mnatobi” jurnalında nəşr olunub. Yazıçı bu romanını yeddi ilə yazıb (1926-1933) və sağlığında kitab halında çap elətdirib. XIX əsrin başlanğıcında Gürcüstandakı sosial problemlərdən bəhs edən bu roman yazığının ən yaxşı əsərlərindən sayılır.

Müəllif XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda baş verən kəndli hərəkətini təsvir etmiş, xeyirlə şərin, işıqla zülmətin, məhəbbətlə nifrətin toqquşmasını vermiş, gürcü milli xarakteri yaratmışdır. Arsen azadlıq uğrunda əyilməz mübariz, öz xalqının əsl rəhbəridir.

“Marabdalı Arsen”də vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu və millətlərarası problemlər ideyası öz parlaq əksini tapmışdır. Rus Karpıç, ukraynalı Ostap, azərbaycanlı Dəli Həsən, osetinlər... Arsenlə çiyin-çiyinə dururlar. Onların hamısı çar mütləqiyyətinin istismar boyunduruğu altında inləməkdən tənqə gəlmiş, xoşbəxtlik və azadlıq gününü yaxınlaşdırmaq üçün dağlara, meşələrə çəkilib, zəhmətkeş xalqın əməyi ilə varlananlara qarşı mübarizə aparan adamlardır. Bu adamlar nə üçün Arsenə qoşulmuşlar? Ona görə ki, Arsenin xalqın səadəti uğrunda mübarizə apardığını bilirlər.

Dəli Həsən Arsenin igidlikləri haqqında çox eşidir, bu xalq qəhrəmanı ilə görüşmək istəyir. Lakin Arsenlə görüşmək çətindir, onun dəstəsinin məskən saldığı yer heç kimə məlum deyildir. Azərbaycanlı qaçaq gürcü xalqının qəhrəmanı ilə təsadüfən tanış olur: ələ keçirdiyi əsirlərdən birinin Arsen olduğu aşkara çıxır. Dəli Həsənin mərdliyindən yaxşı xəbərdar olan Arsen onu öz dəstəsinə qəbul edir. Onlar varlıların sərvətlərini qarət edib yoxsullara paylayır, kəndlilərə hər cür yardım göstərirlər. Çar məmurları Arseni aradan qaldırmaq, onun başına toplaşib yerli hakimləri, varlıları incidənlərə divan tutmaq üçün Dəli Həsəndən istifadə etmək istəyirlər. Lakin Dəli Həsən dostluqda son dərəcə vəfalıdır. O, sədaqətini dəfələrlə sübut edir, Axalsixedə Paskeviçin qoşunları ilə vuruşma zamanı xüsusilə böyük igidlik göstərir, knyaz Mağalaşvilini öldürür:

“Arsen yangına bürünmüş küçəyə baxdı və əsgərlərlə mühasirəyə alınmış evə çatmış knyaz Elizbar Mağalaşvilini tanıdı. Həsən knyazı nişan aldı. Atəş eşidildi və Mağalaşvili yerə sərildi” [10, s.451].

Axalsixe vuruşmasında bir-birindən aralı düşmüş dostların bir neçə gündən sonra görüşü toy-bayram olur. Dəli Həsənin yolunu səbirsizliklə gözləyən Arsen onu doğma qardaş kimi qucaqlayıb öpür. Onların arasında səmimi söhbət başlanır. Dəli Həsən deyir: “Çay-çaya qovuşmağa tələsir, biz isə sənə, Arsen. Dostlarsız darıxdıq. Yenidən Gürcüstanə qayıtdıq. Yaxşı ki, səni, hamınızı sağ-salamat gördük” [10, s.467].

“Marabdalı Arsen”, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi romandır, onun əsas qəhrəmanı Arsen Odzelaşvili tarixi şəxsiyyətdir, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda baş verən kəndli hərəkətinin başçısı, gürcü xalqının milli qəhrəmanı olmuşdur. Burada ortaya maraqlı bir sual çıxır: A.Bakıxanovun və M.F.Axundovun köməyi ilə Azərbaycan dilini və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını

öyrənmiş Y.S.Polonskinin “Karvan” poemasında təsvir edilmiş qaçaq Həsənlə M.Cavaxişvilinin Dəli Həsəni arasında eynilik varmı?

Professor H.Vəliyev yazır: “Bizə elə gəlir ki, Polonskinin Həsəni və M.Cavaxişvilinin Həsəni eyni adamdır. Rus şairi Qafqazda qaçaqçılığın meydana çıxması və inkişafı ilə maraqlanır, qaçaqların təbiətini, xarakterini öyrənirdi. Borçalı qalasında tanış olub söhbət etdiyi qaçaq Daşdəmir qaçaqlar haqqında əsər yazması üçün ona mövzu vermişdi. Çox ehtimal ki, Daşdəmir şairə Azərbaycan qaçaqları arasında daha böyük ad-san qazanmış Həsəndən danışmışdır. Həm Cavaxişvilinin, həm də Polonskinin qəhrəmanı eyni təbiətli adamlardır: varlılara divan tutur, yoxsullara kömək əli uzadırlar” [19].

M.Cavaxişvilidə oxuyuruq: “Qardaş, Arsen, necə deyibsənsə, elə də edirəm. Sən deyibsən: Həsən, quldurluqdan və kəndliləri incitməkdən əl çək, onlara kömək et. Mən də iki həftə ərzində beş nəfər quldur öldürmüş, qırx nəfər varlığını qarət etmiş, sərvəti kasıblara paylamışam” [10, s.231].

Y.S.Polonski yazır:

*В народе знают, что Гасан,
Хоть и в горах живет скитальцем,
Сам по себе такой же хан...
Но бедняка не тронет пальцем...
Даст богомольцу золотой
И с богом в путь его проводит* [22, s.149].

M.Cavaxişvilidə axalsixelilər Dəli Həsənə qonaqpərvərlik göstərir, düşməndən xilas etmək üçün ona türk əsgərinin paltarını geyindirirlər.

Y.S.Polonski Məcidin xalq qəhrəmanına sonsuz hüsn-rəğbətini təsvir edir:

*“Ты гость мой: за тебя я душу
Готов отдать, клянусь аллой!-
Шептал Меджид. – Изменой злой
Гостеприимство не нарушу!
Тебя не выдам никому:
Глух буду – нем!.., клянусь пророком!
Доверься слову моему!
И стал Гасан смотрит ему
В глаза спокойно – зорким оком”.* [22, s.148-149]

Ortaya yenə sual çıxır: Polonskinin və Cavaxişvilinin qəhrəmanları eyni adamdırsa, nə üçün biri Həsən, digəri isə Dəli Həsəndir? Bunların hansı daha düzgündür?

Professor Həmid Vəliyev yazır: “Bizə elə gəlir ki, M.Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlilərindən birinə – Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə “dəli” (yəni igid, qəhrəman – M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir” [19].

“Günahsız Abdulla”, “Ləmbəli və koşa” və “Marabdalı Arsen” əsərlərindən danışarkən mühüm bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır: hər üç əsərdə külli miqdarda Azərbaycan sözləri, ifadələri, hətta azərbaycanca bütöv cümlələr, mükəllimələr işlənmişdir. Bütün bunlar professor H.Vəliyevin də qeyd etdiyi kimi, M.Cavaxişvilinin yalnız Azərbaycan həyatını deyil, Azərbaycan dilini də mükəmməl bildiyini sübut edir.

Yaradıcılığa XX əsrin əvvəllərində başlamış Mixeil Cavaxişvili ədəbiyyatda gürcü klassik realizminin yüksək insanpərvərlik və vətənpərvərlik ənənələrinin davamçısı olmuş, 1918-ci ildə Gürcüstanda qurulmuş Demokratik Respublika 1921-ci ildə yığıldıqdan və yeni Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə görkəmli yazıçılarla birlikdə gürcü sovet nəsrinin əsasını qoymuş, bir-birinin

ardınca xalqlar dostluğu və millətlərarası problemlər mövzusunda bir-birindən maraqlı və bir-birindən dəyərli əsərlər yazmışdır.

“Çəkməçi Qabo” (1904), “Kurkanın toyu” (1906), “Günahsız Abdulla” (1925), “İki hökm” (1925), “Ləmbəli və Qaşa” (1925), “Günah” (1926) və başqa hekayələrin, eləcə də, “Kvaçi Kvaçantiradze” (1924), “Cağoya sığınmışlar” (1925), “Ağ yaxalıq” (1925), “Qivi Şaduri” (1928), “Marabdalı Arsen” (1932) və “Qadın yükü” (1936) romanlarının müəllifi kimi tanınan M.Cavaxişvilinin əgər ilk əsərlərinin gürcü qəhrəmanları, yeri gəldikdə, azərbaycanca danışır, bayatı oxuyurdularsa, sonrakı əsərlərində azərbaycanlıları artıq povest və romanlarının baş qəhrəmanları kimi görürük.

Bir sözlə, Mixeil Cavaxişvili əsərlərinin əksəriyyətində doğma yurdu Borçalını və onun mənzərələrini sevmə-sevmə qələmə almış, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu və millətlərarası problemlərin bədii inkası onun yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil etmişdir.

Təəssüf hissi ilə onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1936-cı il martın 22-də keçmiş SSRİ rəhbəri İ.Stalin tərəfindən “*Qırmızı Əmək Bayrağı*” ordeni ilə təltif olunmuş Mixeil Cavaxişvili bir il sonra 1937-ci ildə elə həmin İ.Stalinin repressiyasının qurbanı olmuş, sentyabrın 30-da güllələnmiş, neçə-neçə əsərləri yarımçıq qalmış, yaradıcılığına qadağa qoyulmuşdur. Bu qadağa düz 20 il davam etmişdir. Yalnız İ.Stalinin ölümündən sonra M.Cavaxişviliyə bəraət verilmiş, onun əsərləri dərc olunmuş və elmi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tale M.Cavaxişviliyə yar olsa idi, yəqin ki, ürəkdən sevdiyi Şamil haqqında romanını və eləcə də azərbaycanlılara, Borçalıya aid daha neçə-neçə əsər yazıb tamamlayardı.

M.Cavaxişvilinin 1980-ci ildə Bakıda “*Torpaq çəkir*” [12] adlı kitabı nəşr olunaraq oxucuların ixtiyarına verilib. Kitabında ədibin “Dimo baba”, “Çəkməçi Qabo”, “Yetim qız” və digər povestləri, hekayələri toplanmışdır. Əsərlər Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə olunmuşdur. Sonralar da M.Cavaxişvilinin əsərləri bir neçə dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, müxtəlif antologiyalarda və bədii məcmuələrdə dərc olunmuşdur.

Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük əməyi olmuş şair-dramaturq-tərcüməçi Alxan Binnətoğlu hələ ötən əsrin II yarısında “M.Cavaxaşvili və Borçalı ictimai-mühiti” adlı məqalə yazmış və “Gürcüstan” qəzetinin 3.01.1987-ci il tarixli sayında dərc etdirmişdir [8]. 2007-ci ildə isə onun “Ədəbi Gürcüstan” (2007) toplusunda “*M.Cavaxişvili yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu*” [2] sərlövhəli məqaləsi oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Tədqiqatçı çox haqlı olaraq vurğulamışdır ki, əslən Borçalıdan olan, daha dəqiq desək, Borçalı qəzasının Çerakvi kəndində doğulmuş Mixeil Cavaxişvilinin hekayələrində, romanlarında, povestlərində Borçalı türklərinin yaşam tərz, adət-ənənələri, etnoqrafik gələnləri bədii ifadəsini dolğun şəkildə tapmışdır. Özəlliklə də, “*Günahsız Abdulla*” hekayəsi bu cəhətdən şah əsər olaraq dəyərləndirilə bilər. Belə ki, M.Cavaxişvilinin “*Günahsız Abdulla*” hekayəsində Abdulla, “*Ləmbəli bə Kosa*” povestində Məşədi Həsən, “*Kvaçi Kvaçantiradze*” romanındakı Cəlil, “*Marabdeli Arsen*” romanındakı Dəli Həsən və başqa obrazlar Borçalı mühiti ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır, bilavasitə əlaqədardır.

Mixail Cavaxaşvilinin yaradıcılığı rus və gürcü ədəbiyyatı üzrə Britaniya mütəxəssisi Donald Rayfieldin də diqqətini özünə cəlb etmiş, o, ədibin əsərləri haqqında məqalələr yazmış, onu Stendhal, Guy de Maupassant, Émile Zola ilə bir tutmuşdur. Donald Rayfieldin fikrincə, gürcü ədəbiyyatında bir o, bir də Konstantine Gamsaxurdia bu qədər beynəlxalq səviyyəli statusa layiqdir [18].

M.Cavaxişvilinin bir realist yazıçı olduğunu sübut edən “*Cib dəftərçəsindən qeydlər*”-inin bu gün də dövrümüzün ab-havası ilə səsleşdiyini, oxucular üçün də maraqlı olduğunu nəzərə alaraq həmin dəftərçəni ZİM.Az saytı Mirzə Maşovun tərcüməsində oxuculara təqdim etmişdir. Həmin dəftərçədə də borçalılılar və ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının həyatı, xarakteri haqqında xeyli qeydlər – müsbət fikirlər vardır.

Professor Həmid Vəliyev 2019-cu ildə çap olunmuş “*Ömür düdikləri...*” adlı kitabında dərc olunmuş “*Gürcü ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusu*” sərlövhəli məqaləsində çox haqlı olaraq yaz-

mışdır:

“Gürcü ədəbiyyatında Azərbaycan həyatına Mixeil Cavaxişvili qədər böyük maraq göstərən ikinci bir ədib yoxdur. Bunun səbəbi M.Cavaxişvilinin azərbaycanlılar arasında yaşaması ilə də izah edilə bilər” [19].

Xalqlarımız arasındakı dostluq əlaqələrinin qüdrətini tərənnüm edən belə əsərlərin ideya-mənəvi və əxlaqi-tərbiyəvi təsiri olduqca güclüdür.

Bu əsərlər müasirlərimizi mənən zənginləşdirir, onlara vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik kimi nəcib sifətlər aşılayır, tarixi-idraki bilik verir, qəlbimizi milli iftixar, bütün xalqlara hörmət və ehtiram duyğuları ilə döyündürür, xalqlarımızın birliyi, qardaşlığı idealına xidmət edir [13,7]...

Bəli, Güney Qafqazın ev sahibləri olan azərbaycanlıların və gürcülərin taleləri elə gətirib ki, onlar dünyanın Vətən bölgüsündə qoşa düşüblər. Və hər iki xalqın ədəbiyyat, mədəniyyət, mənəviyyat, ovqat baxımından bir çox cəhətdən yaxın olmaları onların bir-birləriylə daha mehribancasına qonşuluq və dostluq etmələrini şərtləndirib. Bu mehribanlıq, bu qonşuluq, bu dostluq neçə əsrlərdir ki davam edir və bundan sonra da davam edəcək.

Ədəbiyyat

1. Araz Məmməd. Kür məcrası kimi... (Bax: Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi “Sevirəm Gürcüstanı” almanaxı. – Bakı: Azərnaşr, 1977.
2. Binnətoğlu, A. M.Cavaxişvili yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu. “Ədəbi Gürcüstan”, – Tbilisi: 2007.
3. Borçalı, M (Çobanlı). Nizami Gürcü ədiblərinin gözü ilə. – Bakı: “Gənc müəllim”, mart, 1991-ci il.
4. Borçalı Müşfiq. Bu dostluğun yaşı çox... (Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri). – Tbilisi: Universal, 2014, – Bakı: Təhsil, 2015, 280 s.
5. Borçalı M. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. – Bakı: Azərbaycan, 1994, 224 s.
6. Borçalı, M. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı. – Bakı: Təhsil, 1998, 112 s.
7. Borçalı M. M.P.Vaqif və Gürcüstan. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1995, 60 s.
8. Borçalı M. Şairlər Dünyanın söz allahidir!.. – Bakı: Təhsil, 2009.
9. Cavaxişvili M. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, 1-ci cild. – Tbilisi: 1958.
10. Cavaxişvili M. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, 4-cü cild. – Tbilisi: 1961.
11. Cavaxişvili M. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, 6-cı cild. – Tbilisi: 1964.
12. Cavaxişvili M.. Torpaq çəkir (Seçilmiş əsərləri); tərc.ed. D.Əliyeva, Ə.Saraclı; red. O.Salamzadə; rəs. E.Cəlilov. – Bakı: Yazıçı, 1980, 249 s.
13. Əliyeva, D. Ürək bir – dilək bir. – Bakı: Yazıçı, 1981, s.3-7.
14. Əliyeva, L. Hübeyş Tiflisi. – Bakı: “Elm və həyat” jurnalı, № 2, 1984. Tbilisi, “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 18 avqust 1984.
15. Məmmədli Şurəddin. Tarix boyunca Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri. – Marneuli: “Qarapapaqlar”, N: 05, May, 2007.
16. Məmmədov, M. Azərbaycanlıların dostu. Böyük gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili. <http://zim.az/edebi-elaeqeler/2104-azrbaycanlilarin-dostu-byk-grc-yazs-mixeil-cavaxivili.html>
17. Mişiyev Adil. Azərbaycan yazıçıları və Tbilis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905). – Tbilisi: Qanatləba, 1987.
18. Rayfield, D. The Literature of Georgia: A History: 1st edition, 2000, p. 224. Routledge, ISBN 0-7007-1163-5 (იბნგლობურ ენაზე).
19. Vəliyev, H. Ömür dedikləri... – Bakı: 2019.

20. Алиева, Д. Из истории азербайджанского-грузинских литературных связей. – Баку: 1958, №11.
21. Джавахишвили, М. Сочинения в пяти томах, том I. – Тбилиси: 1969, s.14.
22. Полонский, Я.С.. Стихотворения. – Л.: Советский писатель, 1954, s.148-149.